

ПРИРОДА ТА АГЕНТ ЯК ЇЇ ПРИНЦИП У ФІЛОСОФІЇ АКВІНАТА. ДЖЕРЕЛА, ВПЛИВИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Саковська О.Ю.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Статтю присвячено проблемі філософії природи та метафізики у св. Томи Аквінського. Зокрема, розглянуто питання, що є природою на думку Аквіната в межах корпусу його творів. Простежено впливи попередників на це вчення та специфіку інтерпретації самої проблеми. Проаналізовано поняття агента як одного з принципів природи. Досліджено поняття агента як один з аспектів проблеми природного та вимушеного руху в межах томістичної філософії.

Ключові слова: Тома Аквінський, Аристотель, Авіцена, природа, принцип, агент, рух.

Постановка проблеми. Тома Аквінський – це філософ, знання про якого часто обмежуються його вченням про існування та сутність, 5 шляхів-доказів існування Бога, антиавероїстичним вченням, тобто усим тим, що значно більше стосується метафізики. Втім, томістична метафізика доволі тісно переплетена з його філософією природи, і тема, що досліджується в цій статті, якраз доволі чітко це демонструє. З точки зору історії філософії, мета цієї статті якраз і полягає в тому, щоб продемонструвати цей зв'язок. Окрім того, дослідження цієї теми є важливим ще й з огляду на те, що сама проблема агента, його зв'язку з поняттям дієвої причини (чи є вони одним і тим же, чи різніються?), його взаємодія з рухом (рушієм чого саме агент є?) є доволі недослідженими. Українська наукова спільнота взагалі небагато робит присвятила томізму, якщо не брати до уваги статті В. Котусенка та численні публікації про томістичну метафізику А. Баумейстера. Якщо ж проводити аналіз останніх досліджень та публікацій саме закордонних, то впадає око, що тема ця недостатньо висвітлена. Серед найбільш дотичних до теми цієї статті варто згадати роботу Р. Хаузера (2012), присвячену поняттю принципів у Авіцени та Аквіната, де він вказує на дуже тісний зв'язок обох вчень і демонструє, що у філософуванні щодо принципів Аквінат значно ближчий до Авіцени, аніж до Аристотеля. Також слід вказати статтю Т. Ларсона (2007) про рух в нерухомих тілах, де він проводить чіткий аналіз томістичної концепції вимушеного та природного руху, і саме цей аналіз є чиненайдотичнішим до поняття агента, оскільки проливає світло на внутрішні причини руху речі. Серед історико-філософських статей, важливих для розкриття теми, не останнє місце посідає робота А. Ламера (2015), присвячена осмисленню поняття природи, починаючи від Аристотеля, закінчуючи Авіценою. В цій роботі також показано, в яких саме пунктах поняття природи та руху отожнювалися та розмежовувалися у попередників Аквіната, що дозволяє вписати томістичну філософію в межі цієї дискусії.

Втім, брак досліджень щодо цієї теми дозволяють говорити **невирішені моменти загальної проблеми.** Передусім, взаємодія понять «рух», «природа» та «даєва причина» все одно залишається висвітленою недостатньо повно. Чи є ці поняття одним і тим самим? Якщо ні, то який між ними зв'язок у філософії св. Томи і хто є джерелом цього вчення? Ці питання і є ключовими ядлами цієї статті.

Виклад основного матеріалу. В процесі дослідження томістичної філософії речі слід враховувати ті трактати, що безпосередньо не стосуються цієї теми, але здатні проявити, що, згідно з Томою Аквінським, є конститутивами суцього взагалі, а отже, і фундаментом тілесного суцього зокрема.

Свою роботу «Про принципи природи до брата Сильвестра», що була адресована невідомому домініканцю, Аквінат написав на початку своєї інтелектуальної кар'єри (1252-1256 рр.), тобто, в той самий період, коли було написано коментарі до «Сентенцій» та «Книги Йова», а також «Про суще та сутність», а отже, задовго до коментарів до творів Аристотеля, час написання яких припадає на 1267-1273 рр. Втім, ця робота тематично відрізняється від усіх інших трактатів цього періоду. З одного боку в ній проглядається спроба систематизувати Аристотелеві думки стосовно того, що можна вважати принципами природи, з іншого ж – в деяких питаннях Аквінат відмежується від Аристотеля, надаючи перевагу Авіцени, що цілком дозволяє вважати, що цей ранній текст є переказом Авіценного тлумачення принципів природи.

Втім, попри те, що цей період творчості Аквіната є доволі непогано дослідженим, саме цей трактат є недостатньо висвітленим. Більше того, для глибшого його розуміння варто враховувати також трактат «Про приховані дії природи», оскільки він логічним чином доповнює та прояснює деякі моменти трактату «Про принципи».

Оскільки йдеться про принципи природи, зокрема, про агента як один із них, то є необхідність з'ясувати, що саме має на увазі Аквінат, коли застосовує це поняття.

Загалом Аквінат вкладає в термін «природа» (*natura*) багато значень. Узагальнюючи, можна сказати, що природа – це:

А) Внутрішній активний принцип, що зумовлює зародження [напр., в Sent. III, 5.1.2 c; Metaph. V, 5a etc.]

Б) Принцип руху та спокою, що є сам по собі, а не акцидентально у речі [In Phys. I, 1a; II, 1b, De Caelo II, 25e, In Metaph. V, 5a etc.]

В) Форма (у зв'язку з пунктом «а») [STh. III, 2. 1c, De Gener. I, 19c, Metaph. V, 5a etc.]

Г) Сутність, оскільки через неї визначено належне функціонування речі [De ente, 1c].

Д) Субстанція чи суще, оскільки, з одного боку, позначає щось спільне для всіх живих істот, а з іншого – екземпліфікується в конкретних партикуляріях, в межах яких і діє [STh. I, 2, 10, 1c].

Всі ці подані визначення справляють враження неточності поняття. Однак, коли йдеться про томістичну фізику, то Аквінат в своєму слововжитку доволі точний. Загалом, варто зауважити, що у всіх цих визначеннях Аквінат спирається на кілька джерел. Передусім, очевидно, на Аристотеля, а, по-друге, на Авіцену.

Проблеми інтерпретації поняття «природа» Аристотеля для латинських авторів

Як відомо, Аристотель, як і Св. Тома після нього, також давав кілька визначень природи, а втім, найвідомішим є те, що було висловлене у «Фізиці», згідно з яким, це певний принцип чи причина перебування у русі та спокої того, чому вона належить сама по собі, а не через інше [Див.: Phys. II, I, 192b20-23]. Втім, в 4-му розділі книги Θ Стагірит прояснює, яким чином деякі суті можуть підпадати під рух недобровільно, проти власної природи. Таку саму згадку знаходимо й в інших місцях «Фізики», а також в інших книгах, наприклад, в 14-му розділі «Категорій», що дозволило, приміром, Аверроєсу, як вказує С. Болднер, розглядати рух не лише в контексті категорій сутності (де рух – це зародження і знищення), кількості (зростання та зменшення), якості (якісна зміна) та місця (переміщення чи локальний рух), але в контексті категорії «заснавати» (лат. – *passio*) [4, p. 203].

Втім, це не єдина проблема, що виникала під час прочитання текстів Аристотеля. Для багатьох виявилось проблемою саме визначення природи як внутрішнього принципу, що властивий речі сам по собі. Для Філопона воно було проблемним саме через те, що в ньому подано опис, але не суть природи, у зв'язку з чим, як вказує А. Ламмер, Філопон додає свою інтерпретацію, говорячи, що природу слід розглядати як внутрішню силу тіла, що надає йому форму та здатна породити рух та зміни навіть без воління [Див.: Lammer, p. 122-125]. Попри заборону творів Філопона у зв'язку з монофізитськими творами автора, таке тлумачення стало багато в чому визначальним для середньовічного філософування про природу і міцно займало свої позиції та протиставлялося Аристотелю до втручання Авіцени, який виявив, що це тлумачення по суті ніяким чином не суперечить Аристотелевому визначенню [Phys. I, 5, 5-6]. Також Ібн-Сіна пропонує своє визначення, говорячи, що природа – це сила речі, що надає рух чи зміну в ній самій, а також зумовлює її спокій та незмінність [Phys. I, 6, 1]. При чому, для Авіцени положення внутрішньої притаманності руху є якраз принциповим, оскільки саме воно допомагає відрізнити довільний рух від вимушеного, а також відрізнити природу, штучні речі та зовнішніх агентів руху.

Як відомо, вироблені речі не можуть володіти невимушеним рухом, оскільки здатність до саморушійності полягає у здатності природних речей контролювати та управляти своїм власним рухом (тобто, вони можуть рухатися у зворотному напрямку з власної волі, якщо йтиметься, приміром, про локальний рух). Так само неживі тіла мають рух своїм принципом, коли, наприклад, легкі елементи підіймаються догори, а важкі – тяжіють до низу, але хоч це і буде вимушений рух, він втім поставатиме цілком природним. Штучні ж речі не можуть рухатися без зовніш-

нього агента. У подальших розділах своєї роботи Авіценна зосередиться на цьому розмежуванні, а також зауважить, що в деяких аспектах ми можемо говорити про природу як про форму, приміром, а також як про сутність [Phys. I, 6, 7]. І в своїх роботах Аквінат цілком відтворюватиме логіку Авіцени, при чому інколи значно більше, аніж логіку Аристотеля.

Вплив Авіцени

В трактаті «De principiis naturae» св. Тома орієнтувався переважно на текст «Книги зцілення» (Kitāb al-Shifā, Sufficientia, приблизно 1027 р.) Авіцени, яку він знав під назвою «Liber primus naturalium». Загалом «Кітаб аль-Шифа» є енциклопедією різних знань (фізики, метафізики, музики, астрономії, математики та ін.), покликаною на зцілення розуму від мороку незнання та різноманітних хиб розуміння природи. І хоча зараз цей трактат часто фігурує під назвою «Фізика I», той уривок, що найбільше цікавив Тому, був далекий від питань фізики і стосувався якраз метафізичної проблематики, про що й свідчить назва цього розділу – «Про причини та принципи природи». Нема точних відомостей стосовно того, хто був автором перекладу «Книги зцілення», яким користувався Аквінат. Існує версія, що перекладачем міг бути Домінік Гундісальві [2, с. 55], у той час як Хаузер приписує цей переклад Міхаєлю Скоту [5, p. 578], і в той же час А. Шишков говорить, що з усього «Кітаб аль-Шифа» Скотом було перекладено лише розділ про тварин на замовлення Фрідріха II [2, с. 237]. Таким чином, якщо вже точного автора перекладу встановити поки неможливо, можна стверджувати, що йдеться загалом про роботу окремих представників перекладацького центру в Толедо. Цей центр був відомий передусім тим, що підготував до коментаторів, однак часто ці переклади були лише перекладами арабських перекладів, хибували на неточності в питаннях термінології, особливо переклади Скота; навіть сам Альберт Великий висловлював невдоволення тими текстами, що потрапляли йому до рук в результаті діяльності Толедської школи [2, с. 236]. Неоднозначність цієї ситуації змусила Хаузера припустити, що Аквінату, щоб розкрити тему якнайкраще, доводилося також чимало опрацьовувати Аверроєса [5, p. 578], що і помітно, оскільки в цьому творі Аквінат часом апелює до Аверроєсових коментарів до п'ятої книги «Метафізики».

Загалом вся ця ситуація із впливами Авіцени на трактат «Про принципи природи» дозволяє нам говорити про те, що цей трактат є більш поданням Авіценової інтерпретації принципів природознавства, яку незрілий Тома викладає в своїй роботі, аніж самодостатнім текстом. Втім, конкретно проблемі агента в ній присвячено небагато місця, а більш широко цю тему запропоновано в роботі «Про приховані дії природи» (1268-1272), в якій Аквінат намагається пояснити, що саме зумовлює різні види рухів у тих випадках, коли сам агент не є для нас очевидним.

Природний та вимушений рух у контексті теми агентів

Проблема агента бере свій початок з міркувань про зв'язок принципів природи та причин. Як відомо, кожен з принципів уособлює одну з причин. Матерія та форма відповідатим-

уть матеріальній та формальній причині відповідно, кінець як один з принципів відображатиме фінальну причину, і ось залишається дієва причина, який би мав відповідати агент, адже мета дієвої причини полягає в тому, аби удосконалити матерію через форму [Phys. I, c. 2, sec. 7]. Таке удосконалення можливе в кількох значеннях:

1) Форма удосконалює матерію, актуалізуючи.

2) Форма та матерія створюють композитну субстанцію, що зумовлює щосність речі.

3) Композит набуває природу, що надає йому активні сили від форми та пасивні – від матерії.

Принаймні, логіка Авіценного викладу демонструє саме такий хід думок, і Аквінат в цьому долучається до Авіцени, вказуючи, що говорити про принципи ми можемо, виходячи з того, чи беруть вони участь в процесі генерації [Див.: De principiis, cap. 3, 18-23], як роблять це, приміром, форма та матерія. Втім, як ми розуміємо, самого лише зародження недостатньо для повноцінного функціонування речі, і вона часто потребує руху для свого ж існування. І саме «визначення» агента, що запропоноване в цьому трактаті, говорить нам про те, що в природі має бути щось, що буде для речі дієвим, або ж рушійним, або зумовлюючим, або ж таким, звідки походить принцип руху («esse efficiens, vel movens, vel agens, vel unde est principium motus») [Ibid., cap. 3, 18]. В цьому випадку ми можемо говорити про те, що природний рух буде зумовлений внутрішньо, опосередковано самою річчю, в той час як вимушений рух буде зумовлено чимось стороннім, тим, що не є самою річчю, і в той же час не є її складником. Т. Ларсон вказує, що в цій теорії є деякі неточності. З одного боку, дієву причину (чи агента) можна вважати началом руху, тобто тим, що ініціює зміну, з іншого ж, виникає певний парадокс, адже в перипатетичній філософії зміна відбувається через форму і матерію, що передбачало б, що вони мали б бути дієвими причинами, в той же час вони постають як матеріальна та формальна причина відповідно [7, p. 556]. Більше того, згідно з влучним висловом Хаузера, Аквінат знаходить онтологічне провалля між агентом та тим, на що він впливає, бо агент постає як дієва причина в іншому, а не в самому собі [5, p. 606].

Таким чином виникає потреба систематизації природного та вимушеного руху, де під першу категорію підпадатимуть як саморушійні тіла, так і несаморушійні і рухомі через інше, а під другу – саморушійні, але рухомі через інше та несаморушійні рухомі через інше. Ларсон при цьому зауважує, що є підстави говорити, що агент може стосуватися як природного руху, так і вимушеного, але з тою відмінністю, що у випадку природного руху речі або не до природи впливати на цей рух, або ж вона впливає на нього несвідомо [7, p. 564]. Приміром, в тілі людини б'ється серце. Його буття зумовлене чималою кількістю чинників, відмінних від нього самого і навіть зовнішніх щодо нього. Всі ці чинники зумовлюють його рух, але, втім, ці чинники не діятимуть усвідомлено. Цей приклад справедливий, враховуючи той факт, що метою агента є фінал [De principiis, cap. 3, 18], а у випадку биття серця всі органи, що зумовлюють його рух, постають як складне гіломорфічне поєднання, де окремі органи повинні працювати на благо орга-

нізму та зберігати цілісність субстанції, тобто вони несвідомо орієнтовані на фінал.

Більше того, говорячи про рух, Аквінат зауважує, що є сенс говорити про те, що в тілах, складених з елементів, рух залежить від дії тих елементів, що є домінуючими. Приміром, тіло, домінуючим елементом якого буде земля (наприклад, камінь), тяжітиме саме до донизу, оскільки рух донизу належить природі землі. Втім же, в речах існують і приховані властивості, які не зводяться до дії елементів, приміром, дія магніта. Втім, оскільки деякі приховані дії не завжди виникають в тілах-композитах, то стає очевидним, що вони впливають не з перманентних сил самої речі, а через сприяння вищих агентів [In operationibus]. Саме тут Аквінат вводить розмежування вищих та нижчих агентів. Нижчий постає таким собі медіумом і підпорядковується вищому в двох сенсах:

1) Нижчий має можливість застосовувати в процесі впливу на річ власну силу, послуговуючись власною формою. Для Аквіната прикладом такого агента може бути місяць як небесне тіло. З одного боку, як агент місяць надає світло, уможливаючи цим чимало важливих природних процесів. З іншого ж, сонце в цьому випадку постає як вищий агент. Якщо не оцінювати загально «науковість» цієї тези, а орієнтуватися на способи аргументації, то стає зрозумілим, що в даному випадку місяць виконуватиме роль посередника.

2) Нижчий не має ніякої можливості використовувати власні сили для впливу на річ. Для обґрунтування цієї тези Аквінат зазвичай використовує приклади, де роль нижчого агента відіграють переважно артефакти, тобто речі, яким бракує власної субстанційної форми, оскільки вони є композитом різних субстанцій. Приміром, таким нижчим агентом може бути пилка, яку тримає в руках людина. Людина поставатиме вищим агентом, адже вона, застосовуючи пилку, здатна впливати на іншу річ, при цьому для пилки не є природним процес пиляння, цей процес не є для неї усвідомленим, і не є таким через дію внутрішньої сили. У результаті цього пилка буде медіумом чи нижчим агентом.

При цьому важливо, що вищі агенти, що виходять за межі природних елементів та композитів, можуть бути як небесними тілами, оскільки дуже часто їхнє розташування зумовлює певні явища природи (наприклад, припливи), так і окремими вищими субстанціями [De operationibus].

Більше того, з цієї позиції можемо говорити про те, що не кожен агент може сам знати фінал, до якого скеровує річ. Знають фінал лише ті агенти, що можуть діяти альтернативно (*agens voluntarium*). Якщо ж йдеться про агента, який скеровує через свою природу безальтернативно (*agens naturale*), то в такому випадку він не знає фінал [De principiis, cap. 3, 18], адже в природних агентах все визначено.

Висновки. Отже, як бачимо, метафізика та філософія природи у Аквіната доволі тісно переплетені. Зокрема, для прояснення деяких аспектів природних речей, Аквінату доводиться вдаватися до термінології зі сфери метафізики, і обґрунтовувати по суті метафізичне поняття агента засобами фізики. Окрім того, можемо говорити про те, що тема агента у перипатетич-

ній філософії, зокрема у філософії св. Томи, є визначальною, оскільки агент постає принципом та дієвою причиною суцього, незалежно від того, чи є цим агентом тілесна субстанція, а чи субстанція вищого порядку. Тема агента також тісно

пов'язана з темою руху і агент певним чином постає як рушій, що зумовлює зміну чи будь-який рух суцього, зокрема і тілесного суцього, до якого належать і живі організми, і неживі субстанції, і артефакти.

Список літератури:

1. Аристотель. Физика / Аристотель // Метафизика. Переводы. Комментарии. Толкования. – СПб.: Алетейя, 2002; К.: Эльга, 2002. – С. 11–162.
2. Шишков А. М. Средневековая интеллектуальная культура / А. М. Шишков – М., 2003. – 592 с.
3. Avicenna. The Physics of the Healing. Books 1&2. – Provo: Brigham Young University Press, 2009. – 259 p.
4. Baldner S. Albertus Magnus and the Categorization of Motion / Steven Baldner // The Thomist. – 2006. – V. 70. – № 2. – p. 203–235.
5. Houser R.E. Avicenna and Aquinas De principiis naturae, cc. 1-3 / R.E. Houser // The Thomist. – 2012. – V. 76. – P. 577–610.
6. Lammer A. Defining nature: from Aristotle to Philoponus to Avicenna / Andreas Lammer // Aristotle and Arabic tradition. – Cambridge University Press, 2015. – P. 121–142.
7. Larson T. Natural Motion in Inanimate Bodies / Thomas Larson // The Thomist. – 2007. – V. 71. – P. 555–576.
8. Thomas de Aquino. Commentum in tertium librum Sententiarum magistri Petri Lombardi / Sancti Thomae Aquinati Doctoris angelici divi Opera omnia. V. 7/1. – Parma: Typis Petri Fiaccadori, 1858. – 450 p.
9. Thomas de Aquino. In librum primum Aristotelis De generatione et corruptione expositio / Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita. – Roma: Ex typographia Polyglotta S. C. De Propaganda Fide, 1886. – T. 3. – P. 259–322.
10. Thomas de Aquino. De occultis operibus naturae ad quemdam militem / Doctoris angelici divi Thomae Aquinatis Opera omnia. T. 27. – Parisiis: apud Ludovicum Vives, Bibliopolam editorem, 1875. – P. 504–507.
11. Thomas de Aquino. De principiis naturae ad fratrem Sylvestrum / Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita. – Roma: Editori di San Tommaso, 1976. – T. 43. – P. 1–47.
12. Thomas de Aquino. In duodecim libros Metaphysicorum Aristotelis expositio / Thomas de Aquino; [ed. M. R. Cathala, R. M. Spiazzi]. – Taurini; Romae: Marietti, 1950. – XXIII, 467 p.
13. Thomas de Aquino. In libros Aristotelis De caelo et mundo expositio / Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita. – Roma: Ex typographia Polyglotta S. C. De Propaganda Fide, 1886. – T. 3. – P. 1–257.
14. Thomas de Aquino. In octo libros De physico auditu sive Physicorum Aristotelis commentaria / Thomas de Aquino. – Neapoli: M. d'Auria Pontificius Editor, 1953. – 658 p.
15. Thomas de Aquino. Summa theologiae cum commentariis Thomae de Vio Caietani. Prima pars / Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita. – Roma: ex typographia Polyglotta, 1888. – T. 4. – 509 p.
16. Thomas de Aquino. Summa theologiae cum commentariis Thomae de Vio Caietani. Prima secundae pars / Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita. – Roma: ex typographia Polyglotta, 1892. – T. 7. – 361 p.

Саковская А.Ю.

Национальный университет «Киево-Могилянская академия»

ПРИРОДА И АГЕНТ КАК ЕЕ ПРИНЦИП В ФИЛОСОФИИ АКВИНАТА. ИСТОЧНИКИ, ВЛИЯНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Аннотация

Статья посвящена проблеме философии природы и метафизики у св. Фомы Аквинского. В частности, рассмотрен вопрос о том, что есть природа согласно корпусу произведений Аквината. Прослежены влияния предшественников на решение этого вопроса и специфику интерпретации этой проблемы. Проанализировано понятие агента как одного из принципов природы. Исследовано понятие агента как одного из аспектов проблемы природного и вынужденного движения в рамках томистической философии.

Ключевые слова: Фома Аквинский, Аристотель, Авиценна, природа, принцип, агент, движение.

Sakovska O.Y.

National University of «Kyiv-Mohyla Academy»

NATURE AND AGENT AS ITS PRINCIPLE IN AQUINAS' PHILOSOPHY. SOURCES, IMPACTS AND INTERPRETATIONS

Summary

The article is dedicated to the issue of natural philosophy and metaphysics in St. Thomas. Specifically, the questions regarding the essential qualities of nature according to corpus thomisticum are being spotlighted. The predecessors' influence on the Aquinas teaching and the features of the issue interpretation is explored. It is aimed to analyze the notion of agent as a principle of nature as well. The notion of agent as an aspect of natural and forced movement in Aquinas is also investigated.

Keywords: Thomas Aquinas, Aristotle, Avicenna, nature, principle, agent, movement.